
Nieuwlandstraat – Oude Markt

door drs. G.J.W. Steijns

Het stadsdeel Oude Markt – Nieuwlandstraat is binnen de herdgangenstructuur van Tilburg relatief laat gevormd, althans zeker als het gaat om de bebouwing. We moeten er immers van uitgaan, dat de driehoekige nederzettingvormen zoals Veldhoven, Heuvel en Korvel; de "straatdorpen" zoals de Reitse Hoeven en Stokhasselt en de nederzettingen, gegroepeerd rond een domeinhoeve zoals Broekhoven en Enthoven, eigenlijk ouder, van vroegmiddeleeuwse oorsprong, zijn. De opvatting bestaat, dat bij een der domeinen, de hoeve Ter Rijt, welke waarschijnlijk ten zuidwesten van de huidige Oude Markt heeft gelegen, al in de vroege middeleeuwen een eigen kerk moet zijn gebouwd, een "capella", welke nog lange tijd in nauwe kerkrechtelijke relatie heeft gestaan met de kerk van Enschoot. Deze kerk is als parochiekerk gaan dienen voor het conglomeraat van gehuchten, dat de basis is geweest voor de huidige stad.

De omgeving van de kerk moet lange tijd betrekkelijk leeg zijn geweest. Het domein Ter Rijt is al in de eerste helft van de 13e eeuw verdeeld geraakt en heeft op zich geen aanleiding gegeven tot kernvor-

ming. De "kerkbuurt" ontwikkelde zich pas in de 16e eeuw en vormde ook bestuurlijk geen afzonderlijke eenheid, maar behoorde tot de herdgang "Kerk en Heuvel" waarbij het zwaartepunt van de bewo-

ning en ook het bestuurscentrum van het hele dorp nog tot het eind van die eeuw op de Heuvel lag.

Wegenstructuur

Vanaf 1575 wordt bij de kerk de weekmarkt gehouden. In de eeuw daarna verplaatst zich dan het zwaartepunt en worden dus ook de verbindingswegen met de buurt Kerk intensiever bebouwd. Aanvankelijk waren dit zelfs slechts "kerkpaden", zonder verdere aantrekkingskracht in het nederzettingsspatroon. Zo'n secundair gebleven "kerkpad" liep van de Reitse Hoeven dwars door het akkergebied "de Schijf" en kwam uit aan het eind van de huidige Nieuwland-

Stadsgezicht Oude Markt – Nieuwlandstraat: begrenzing, zones, en waardevolle bebouwing.

straat (nu: Bokhamerstraat, Boomstraat, Korte Schijfstraat). In veel Brabantse dorpen vinden we de kerk nog zo afzijdig van de hoofd-wegenstructuur, welke de oudere nederzettingen verbindt.

Rondom de kerk lag de kerkhof met begraafplaats. De noordgrens van deze kerkhof lag ongeveer waar nu bij de Kapelhof de bebouwing van de Oude Markt ophoudt. Rondom de kerkhof zijn waarschijnlijk pas laat particuliere huizen gebouwd, met bebouwing van het verbindingsstuk tussen de hui-

dige Heuvelstraat en de kerkhof kan van iets oudere datum (vóór 1575) zijn. De huidige Heuvelstraat was onderdeel van de verbinding tussen de Heuvel, via het Harinx-eind (huidige Zomerstraat, Sint-Annaplein en begin Korvelseweg) naar Korvel. De "kerkpad" vanaf de Heuvel liep ten zuiden van de Heuvelstraat, en het laatste restant ervan, een steeg die ook die naam nog had, is pas verdwenen bij de bouw van het nieuwe stadhuis en de aanleg van het parkeerterrein ten noorden daarvan. De zuidgevel

van het hoekpad waarin nu hotel "de Gouden Zwaan" is gevestigd en de daaraan grenzende achtergevels van de panden aan de Heuvelstraat markeren nog de vroegere rooilijn van dit kerkpad.

De zuidgrens van de kerkhof lag bij de vroegere zuidelijke rooilijn van de Markt, langs de noordzijde van het inmiddels afgebroken stadhuis. De verbinding van de Markt met de Nieuwe Dijk (ook een kerkweg, maar zoals de naam aangeeft van relatief jonge datum), de huidige Bisschop Zwijsenstraat, was slechts een pad over de kerkhof. De eigenlijk verbinding van de centrale herdgangen met Broekhoven en Oerle liep over het Ven en het Heike (het huidige Piusplein en de Piusstraat). Een oudere kerkweg vanuit Oerle en Korvel liep via de "Hoogte" en de Kwetterie naar de Oude Dijk.

De huidige Nieuwlandstraat was de verbindingsweg tussen de herdgang Heuvel en de daaraan gekoppelde kerkbuurt via de Veldhoven en het Goirke met de noordwestelijke herdgangen Hasselt en Reitse Hoeven enerzijds en de west-Heikant en de Stokhasselt anderzijds.

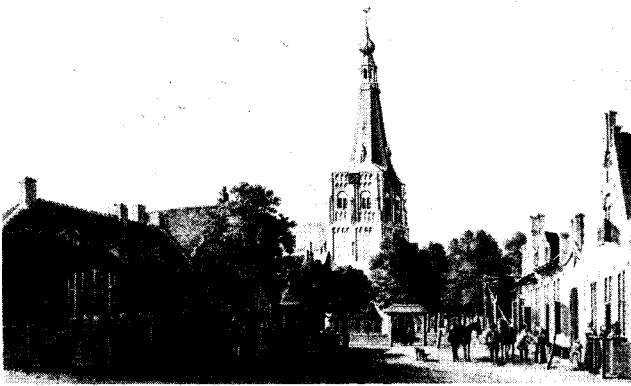
Via deze herdgangen liepen de verbindingen met Dongen en Loon op Zand en verder naar Holland, in de 17e en 18e eeuw de belangrijkste afnemer van de wolnijverheid (Leiden!).

De weg liep door akkers, die in vergelijking met de Heuvelse Akkers (ten oosten van de straat) betrekkelijk nieuwe ontginningen waren op het grote complex van gemeenschappelijke gronden: de Schijf (aan de westzijde van de straat).

De typische geboden vorm is ka-

De "Oude Ster" met jaarakkers 1624 werd helaas gesloopt in 1914, om plaats te maken voor een "grootstedse" invulling die we echter nu weer waardevol achten als voorbeeld uit het oeuvre van een Tilburgse architect.

De Markt met kerk en kerkhof op een tekening uit 1742. Aan die vroegere kerkhof verrees in 1848 het inmiddels gesloopte stadhuis. De in de kern merendeels zeker 17e-eeuwse panden linksonder op de foto uit ca. 1900 zijn er gelukkig nog wel. Vanaf de in 1895 verbouwde toren zag de fotograaf in 1954 de fraaie Jugendstil-panden aan de noordzijde van de Oude Markt met daarachter de nu te beschermen Nieuwlandstraat.

rakteristiek voor een dergelijke akkerweg en de ontgonnen akkers, het "nieuwland", strekten zich links en rechts in lange smalle percelen uit. Het begin van de straat wordt gemarkeerd door de afsplitsing van de weg naar Korvel, Laar en Berkdijk (en dan via Gilze naar Breda en via Riel naar Antwerpen); het einde door een vijf-sprong: Korte Schijfstraat (de vroegere kerkweg naar de Reitse Hoeven), Noordstraat (de verbinding met de "Noordhoek" van de nieuwe ontginning en verder naar de Veldhoven enz.) en de Tuinstraat (vroeger akkerpad achter de Heuvelse Akkers). De vijfde poot, de Stationsstraat, aanvankelijk een secundair pad, is zoals de naam aanduidt pas van belang geworden door de aanleg van de spoorlijn en het station (na 1863).

De verbinding tussen de huidige Heuvelstraat en het Harinxend, de Zomerstraat (thans doorsneden door de Schouwburgring en vanaf daar nog steeds zo genaamd) heeft die naam waarschijnlijk aan het begin van de 17e eeuw gekregen

n.a.v. het feit dat toen op de hoek met de Markt (daar "De Ruyterstaak" genoemd) enige generaties lang een familie met de achternaam Somers heeft gewoond. Dit was in het huis genaamd "De Kalverdans" (huidige Oude Markt/Heuvelstraat 110).

De kerk als centrum

Zoals boven is aangetoond, zijn in het te beschermen stadsgezicht vooral twee hoofdelementen van belang.

In de eerste plaats de middeleeuwse parochiekerk met directe omgeving en in de tweede plaats de Nieuwlandstraat met belendende straten, ontstaan als deel van de lintbebouwde agrarische hoofdstuctuur.

Tezamen en vooral aaneengekoppeld door de zich na 1575 ontwikkelde Markt vormen zij de westelijke helft van de pre-stedelijke kern van Tilburg. De oostelijke helft wordt gevormd door de Heuvel c.a. De verbinding tussen beide is de Heuvelstraat, tot in de 19e eeuw

nog Steenweg geheten.

De parochie van Tilburg wordt voor het eerst vermeld in 1232.

De kerk stond vanouds ter plekke van de huidige Heikesse kerk. Tussen 1430 en 1483 werd het oudste, waarschijnlijk zeer eenvoudige kerkje, vervangen door een ruimer gebouw. Deze nieuwe kerk werd gewijd op 9 oktober 1483. In 1595 werd dit gebouw door het Spaanse garnizoen van 's-Hertogenbosch in brand gestoken, maar het werd hersteld en opnieuw ingericht. In 1617 werden de nieuwe altaren gewijd.

Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 werd de kerk aan de kleine protestantse minderheid toegewezen. In 1633 nam de dominee bezit van het gebouw. Na de vrede van Münster (1648) werd ook de pastorie, het huis Moerenburg, opgeëist ten behoeve van de predikant. Deze pastorie stond dus niet in de nabijheid van de kerk.

In 1691 kwam er ten behoeve van de gelovigen van het zuidelijk deel van de parochie, een schuurkerk op 't

Heike (nu Primus van Gilsstraat). In 1797 werd het zuidelijk deel van de parochie afgesplitst: het werd zelfstandig. De katholieke ingezetenen van het zuidelijk deel van Tilburg kregen na een langdurige schermutseling in 1824 weer de beschikking over de oude hoofdkerk. De hervormde gemeente had te voren 1822-1823 een nieuw bedehuis gebouwd dat nog steeds aan de toenmalige Zomerstraat, nu Heuvelstraat, staat. De oude kerk werd in 1827-1829 met uitzondering van de toren gesloopt en vervangen door de huidige kerk in waterstaatsstijl. De toren werd in 1895 wegens bouwvalligheid opnieuw ommetseld, tegelijk werd het front van de kerk in neogotische trant verbouwd. In 1834 heeft pastor Joh. Zwijsen een nieuwe pastorie gebouwd aan de Nieuwe Dijk (Later naar hem de Bisschop Zwijsenstraat genoemd).

Kerkhof

In het kader van de bespreking van de historische ontwikkeling van de Oude Markt is het van belang even stil te staan bij het gebied juist rondom de kerk: de kerkhof.

Men moet het begrip kerkhof in de middeleeuwen niet te eng opvatten. Het was naast begraafplaats vooral het "eigen" gebied van de kerk, de immuniteit, waar het burgerlijk gezaag geen bevoegdheden had. De gegoeden konden zich in de kerk laten begraven, alle anderen eromheen. In Tilburg is het niet anders geweest. In de kerk vond men o.a. het thans verdwenen praalgraf van de familie Van Malsen, heren van Tilburg.

Dit bleef ook zo in de hervormde periode, toen de begraafplaats eigenlijk ten algemenen dienste genaast was. Op de kerkhof stond ook de parochieschool waarvoor in 1615 nog een nieuw gebouw werd geplaatst tegen de kerkhofmuur tegenover de ingang van de kerk.

Met het veranderen van de functie van de kerkbuurt raakte de omgeving van de kerkhof steeds meer bebouwd en werd de hof met zijn ommuring een belemmering voor het verkeer. Van het eind van de 18e eeuw kennen we ook al een ontwerp voor een verzoekschrift van omwonenden waarin om redenen van volksgezondheid en verkeer gepleit wordt voor verplaatsing. Onder invloed van de wetgeving van het Franse keizerrijk gebeurde dat in 1813, toen de begraafplaats aan de Bredaseweg werd aangelegd. Pas in 1851 werd het oude kerkhof definitief bij de Markt getrokken. Bij werkzaamheden ter plekke worden tot op de dag van vandaag nog wel resten van begravingen gevonden.

Bestuurlijk en economisch centrum

De dorpszaken werden aanvankelijk afgedaan in de publieke herbergen. De hoogste bestuursfunctionarissen, de schouten, dreven vaak zelf zo'n herberg. Deze schoutenherbergen vond men tot het midden van de 16e eeuw over het algemeen aan de Heuvel. Van 1651 tot 1661 deed echter de herberg "De Ploegh" op de huidige noordoosthoek van de Oude Markt met de Heuvelstraat als zodanig dienst. In 1689 wordt door het dorpsbestuur een verzoek gedaan aan de Raad

van Brabant om toestemming te krijgen voor de bouw van een gemeentehuis. Uit een klacht van de kerkeraad van de hervormde gemeente blijkt, dat men in oktober 1681 tegen zijn zin een gedeelte van de kerk aan het verbouwen is tot "Raadhuis". Na 1685 is deze situatie definitief zo. Tussen 1811 en 1849 is vervolgens de voormalige hervormde pastorie aan de zuidzijde van de Markt (eigenlijk de kerkhof) als gemeentehuis gebruikt. In 1849 werd op ongeveer diezelfde plaats een nieuw, door de Tilburgse architect Hendrik van Tulder ontworpen, stadhuis gebouwd, dat tot de afbraak in 1971 als zodanig heeft dienst gedaan al waren representatieve functies al in 1936 overgegaan naar het Paleis-Raadhuis.

Tot het laatste kwart van de 16e eeuw werd in Tilburg geen markt gehouden. Men voorzag groten-deels in de eigen behoefte. Waren van elders werden incidenteel aangevoerd.

Pas in 1574 richtte het dorpsbestuur tot Philips II het verzoek om vier jaarmarkten en een weekmarkt op zaterdag te mogen houden. Op 21 februari 1575 werd daartoe door de koning octrooi verleend. De weekmarkten werden voortaan bij de kerk gehouden, de jaarmarkten op de Heuvel.

De bewoners van de Heuvel hebben ondanks veel inspanningen nooit gedaan gekregen dat beide typen markt daar werden gehouden. De functie van marktplaats heeft de ontwikkeling ten gunste van de verplaatsing van het bestuurlijk centrum naar de kerkbuurt ongetwijfeld beïnvloed. Ze-

Nieuwlandstraat 6: de contouren van het 18e-eeuwse huis "De Olie-ton" zijn nog herkenbaar.

Twee markante hoeken van "de vijfprong", links de huizen die behoorden tot het erachter gelegen complex van Brouwers Lakenfabrieken (1860), rechts de Tilburgse Spaarbank uit 1910.

Contrasten: zuivere Jugendstil van architect J. van der Valk (nr. 41) vrijwel naast neo-classicisme van architect J. Wayers (nr. 35/37).

ker is dat de bewoning daardoor van karakter veranderde. Vanaf de 17e eeuw wordt het de eigenlijke dorpskern. Omstreeks 1660 zijn het noordelijk deel van de Markt, de Heuvelstraat (tot 1870 "Steenweg") en een gedeelte van de Nieuwlandstraat bestraat.

Bebouwing

Rond de Markt vestigden zich steeds meer herbergiers, handelaars en neringdoenden. Ook in de Nieuwlandstraat zien we die ontwikkeling. Daar ontstond aan de kop van de van oorsprong agrarische percelen in de loop van de 17e tot de 19e eeuw een aaneengesloten lintbebouwing, zij het hier en daar onderbroken door poorten naar de achterterreinen.

Achter deze gevels uit 1907 zit een 18e-eeuws houtskelet verborgen (nr. 23-25).

De neringdoenden komen nu tot welstand, waardoor in de loop van de 19e eeuw door "modernisering" het straatbeeld wordt beïnvloed. Vanaf het einde van de 18e eeuw en in de 19e eeuw maakt Tilburg en daarmee ook het beschreven gebied nog een andere ontwikkeling door. Er ontstaat in de vanouds bestaande wolnijverheid het moderne industriële en kapitalistische systeem. Naast de zich steeds moderniserende, maar toch nog altijd betrekkelijk kleinschalige bedrijven en de neringdoenden (tallose winkelpanden) ontstaan grootschalige industriële ondernemings- en handelsfirma's of financieringsinstellingen. Met name in de Nieuwlandstraat, maar ook aan de inmiddels ten dele gesloopte westzijde van de Markt is dat het geval. Zo verschijnen daar de monumentale kantoren en ondernemershuizen met op de achterterreinen fabriekspanden en magazijnen. Vooral de laatste staan in de Nieuwlandstraat vaak letterlijk haaks op de daarvoor nog bestaande percelering van agrarische oorsprong.

Alte elementen uit deze ontwikkeling sinds het einde van de 18e eeuw zijn nog zichtbaar aanwezig. Helaas zijn fraaie voorbeelden van vóór die tijd in het eerste kwart van deze eeuw nog gesloopt ten behoeve van bebouwing van grootstedse allure naar de smaak van die jaren. Het betreft met name de afgeronde hoeken van de splitsing Heuvelstraat - Nieuwlandstraat en de noordelijke rand van de Oude Markt. De op die plaatsen toen nog staande 17e-eeuwse huizen met trap- of halsgevels aan de straat hebben plaats moeten maken voor op zich weer boeiende architectuur in recente stijlvormen als "Jugendstil" en "nieuwe zakelijkheid". Gelukkig zijn in de Nieuwlandstraat, zij het verhuld, nog twee restanten van oudere bebouwing gebleven. Het dubbele pand op de noordelijke hoek van de Vincentiusstraat is in de kern nog 18e eeuwse. Aan de andere kant van de straat op nr. 6 staat een huis, vanouds genaamd "De Olietion", dat ondanks zijn recente ommetseling van 18e-eeuwse karakter behouden heeft.

Ook enkele panden aan de oostzijde van de Oude Markt bevatten

achter de gemoderniseerde gevels nog de oudere vaak 17e-eeuwse bouwstructuren. Met name daarom is bescherming van het achterterrein van de Oude Markt oostzijde van groot belang.

Uiteraard bood een zodanig ontwikkelde kern langs de hoofdstructuur nauwelijks ruimte voor arbeiderswoningen. Op het achterliggende terrein echter, op de nog lang agrarische gebruikte gronden, kon dit wel. Zo vinden we ter weerszijden van de Nieuwlandstraat zulke laat-negentiende-eeuwse door particuliere ondernemers op eigen grond aangelegde volkswijkjes: de Vincentiusstraat en de Mariastraat. Zij vertegenwoordigen een snel verdwijnend type dat echter gezien de tendens tot herbevolking van de binnenstad in beschermde en gerenoveerde staat een nieuwe functie kan hebben.

De Vincentiusstraat in de richting van de Nieuwlandstraat.

Literatuur

Voor oudere literatuur zie Schurink, H. "Bibliografie van Tilburg" (rubriek "Gebouwen" 246 en "Volkshuisvesting en stedenbouw" 271-272) in: H. Schurink en J. van Mosselveld: *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg 1955).

Bij gemeente archief zijn te raadplegen: Huisregisters 1737-1807 (met kaarten); Collectie F. Smulders; Geux, A. *Goirkestraat* (Tilburg scriptie 1982); *Rapport werkgroep Goirke Kerk* (Tilburg 1982); Ruiters, H. *Cultuurhistorische waardevolle panden binnen het beschermde stadsgezicht Veldhoven* (1984); Documentatie, m.n. Redengevende Omschrijvingen, van de Monumentencommissie van Gemeente Tilburg.

Over de nederzettingsgeschiedenis: Huygens, W. *Levende steden: Tilburg* (Tilburg 1966); Plevoets, A. "Het ontstaan van de wijk Armhoefse Akkers" in: *Armhoefse Akkers* (Tilburg 1983).

Ten slotte enige themanummers: "Industrie en monument", *Actum Tilliburgis* jrg. 9 (1978) nr. 2; "Restauratie Mommerscomplex", *Tilburg* jrg. 2 (1984) nr. 1; Doremalen, H. van "Textiel fabrieken in Tilburg", *Tilburg*, jrg. 4 (1986) nr. 1; "Nooit gebouwd Tilburg", *Plan* jrg. 17 (1986) nr. 4.